

УДК 347.9; 348

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.1.33>

НОВОЧАСНІ ДИСПУТАЦІЇ ПРО ЮРИСДИКЦІЮ СПОРІВ З РЕЛІГІЙНИМ КОМПОНЕНТОМ У ПРАКТИЦІ ВЕРХОВНОГО СУДУ

Погрібний С.О.,
суддя Верховного Суду,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
головний науковий співробітник
НДІ «Правотворчості та науково-правових експертиз»

Шумило М.М.,
керівник секретаріату Вищої ради правосуддя,
доктор юридичних наук, старший науковий співробітник
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4257-3002>
e-mail: m.shumylo@hcj.gov.ua

Погрібний С.О., Шумило М.М. Новочасні диспутиції про юрисдикцію спорів з релігійним компонентом у практиці Верховного Суду.

Динаміка суспільних відносин в релігійній сфері сьогодні має епохальне значення, що у свою чергу спричиняє втягування держави у справи церковні. Через колізії та прогалини, застарілість та недосконалість національного законодавства відбуваються спроби підміни норм канонічного права нормами позитивного права, а також намагання вирішувати за посередництва останніх канонічні спори. Саме тому визначальна роль для упередження таких ситуацій належить Верховному Суду. Саме на Верховному Судові нині лежить тягар відповідальності за поширення судової юрисдикції національних судів на спори з релігійним компонентом.

Важливим також мають бути сформульовані концептуальні засади, які Верховний Суд реалізує під час визначення юрисдикції спору, цей підхід повинен базуватися не на прикладі виключно однієї справи, але мати ознаки універсального, бути дороговказом для національних судів.

У цьому контексті потрібно зазначити, що таким підходом, зокрема може стати диференціація відносин з релігійним компонентом за ознаками первинності (основні) та вторинності (похідні) відносин, про що зокрема наголошується в окремій думці суддів Верховного Суду. Відповідно можна постулювати, що якщо відносини виникають із релігійної сфери і потім формально набувають інших правових ознак, то у разі виникнення спору, останній підлягає розгляду саме церковним судом, а не державним. Якщо ж відносини виникають на основі норм позитивного права (купівля земельної ділянки для будівництва храму, оренда будівлі, яка використовується як культова споруда тощо), тоді такі відносини не можуть трансформуватися у релігійні лише через цей компонент.

Із викладеного закономірно виникає запитання, якщо брати за основи тезу, що відносини з релігійним компонентом мають вирішуватися у національних судах тільки з тих підстав, щоб гарантувати особі право на справедливий суд (доступ до суду), то на які результати ми очікуємо. Запитання про те, чи може суд вселити до келії монастиря колишню монахиню, не є риторичним, оскільки суд першої інстанції так і вчинив, а проте, чи не є таке рішення суду втручанням держави за посередництва суду у справи церковні? Чи не будуть такі рішення підважувати хиткий баланс відокремлення держави від церкви, це є питанням, на яке нам ще потрібно буде дати відповідь.

Вочевидь, одним із завдань Верховного Суду при вирішенні спорів з релігійним компонентом є поступальна секуляризація судової практики.

Мусимо також визнати як загальну заувагу, що нормативіський підхід при вирішенні спорів із релігійним компонентом є мало зарадним та ефективним, ба більше, може наштовхнути на хибні умови. Помічними у цьому сенсі є комплексний, комбінаторний та міждисциплінарний тощо підходи.

Ключові слова: юрисдикція спору, позасудовий розгляд, відступ від правового висновку, практика Верховного Суду, спори з релігійним компонентом, канонічне право, позитивне право, право на житло.

Pogribnyi S.O., Shumylo M.M. Current discussion on the jurisdiction of disputes with a religious component in the practice of the Supreme Court.

The dynamics of social relations in the religious sphere today is of epoch-making importance, which in turn leads to the involvement of the state in church affairs. Due to conflicts and gaps, obsolescence and imperfection of national legislation, there are attempts to replace the norms of canon law with the norms of positive law, as well as attempts to resolve canonical disputes through the mediation of the latter. That is why the Supreme Court plays a crucial role in preventing such situations. It is the Supreme Court that currently bears the burden of responsibility for extending the judicial jurisdiction of national courts to disputes with a religious component.

It is also important to formulate the conceptual principles that the Supreme Court implements when determining the jurisdiction of a dispute; this approach should not be based on the example of only one case, but should have universal features and be a guide for national courts.

In this context, it should be noted that such an approach, in particular, may be the differentiation of relations with a religious component on the basis of the primary (basic) and secondary (derivative) relations, as emphasized in the dissenting opinion of the Supreme Court judges. Accordingly, it can be postulated that if relations arise from the religious sphere and then formally acquire other legal features, then in the event of a dispute, the latter is subject to consideration by a church court, not a state court. If relations arise on the basis of positive law (purchase of a land plot for the construction of a temple, lease of a building used as a place of worship, etc.), then such relations cannot be transformed into religious relations only because of this component.

The above naturally raises the question, if we take as a basis the thesis that relations with a religious component should be resolved in national courts only on the grounds that they guarantee a person the right to a fair trial (access to court), what results do we expect? The question of whether a court can move a former nun into a monastery cell is not rhetorical, since the court of first instance did so, but isn't such a court decision an interference by the state through the court in church affairs? Whether such decisions will not undermine the delicate balance of separation of church and state is a question that we have yet to answer.

Obviously, one of the tasks of the Supreme Court in resolving disputes with a religious component is the progressive secularization of judicial practice.

We must also recognize as a general observation that the normative approach to resolving disputes with a religious component is not very helpful and effective, and may even lead to false conclusions. In this sense, the comprehensive, combinatorial and interdisciplinary approaches, etc., are helpful.

Key words: jurisdiction of the dispute, out-of-court proceedings, derogation from a legal opinion, Supreme Court case law, disputes with a religious component, canon law, positive law, right to housing.

Загальні зауваги Наприкінці зими, у лютому 2023 року українське правозастосування «відсвяткувало» 15-ту річницю ухвалення ЄСПЛ сумнозвісного та вже хрестоматійного рішення «Церква села Сосулівка проти України» («*Tserkva Sela Sosulivka v. Ukraine*») (Заява N 37878/02) від 28 лютого 2008 року. Здавалося б, це рішення мало б стати засторогою для національних судів у питанні вирішення спорів з релігійним компонентом, а особливо в частині визначання юрисдикції справ. Рішення ЄСПЛ у справі «Церква села Сосулівка проти України» красномовно ілюструє, що коли таке питання не можуть вирішити на київських пагорбах, то його вирішують на страсбурзьких низинах. Враховуючи загальновідомість та доступність цього рішення для ознайомлення, немає потреби зупинятися на його аналізі, а варто просто зазначити, що тогочасні касаційні суди (ВССУ, ВГСУ, ВАСУ та навіть сам ВСУ), так і не спромоглися відповісти на запитання, за правилами якого судочинства має розглядатися спір (цивільного, господарського чи адміністративного) у конкретній справі. Минуло 15 років, а спорів з релігійним компонентом менше не стало, можна навіть сказати побільшало, як і зазнали модифікації позовні вимоги сторін, а церква стала активним учасником судових проваджень. Найголовнішим завданням новочасної судової практики – знайти виважену та об'єктивну позицію та не порушити баланс невтручання держави у справи церковні і навпаки.

Постановка проблеми. Аналіз практики Верховного Суду уможливує висновок, що кількість і різноманітність спорів із релігійним компонентом є значними і не охоплюються єдиною категорією

справ, тобто мають ознаку міжкатегоріальності. Сьогодні із упевненістю можна констатувати те, що ці спори мають міжюрисдикційний характер і можуть бути предметом розгляду як цивільних і господарських, так і адміністративних судів залежно від предмета позову. Йдеться про те, що для вивчення справ наведених категорій суб'єктній критерій застосовувати не можна, оскільки спори із релігійним компонентом можуть виникати у сфері праці, захисту права власності, щодо землі та об'єктів нерухомості, у сфері реєстраційних процедур тощо [1, с. 127–140].

Як відомо, залежно від сукупності критеріїв, спір може розглядатися за правилами цивільного, господарського та адміністративного судочинства, проте непоодиноким є випадки, коли Верховний Суд зазначає, що спір не підлягає розгляду в суді, тим самим визнає його позасудовим (екстраюрисдикційним).

Прикладами таких рішень є:

- *Постанова Верховного Суду від 17 липня 2018 року у справі № 909/1012/17*, у якій зроблено висновок, що спір про визнання недійсним Декрету Івано-Франківського архієпархіального управління Української греко-католицької церкви, посилаючись на те, що відповідачем в особі архієпископа і митрополита всупереч вимогам чинного законодавства та Кодексу Канонів Східних Церков прийнято та підписано Декрет, яким припинено функціонування Монастиря шляхом ліквідації та створено ліквідаційну комісію у складі п'яти осіб. Це спір є внутрішнім спором Церкви і не стосується господарської діяльності релігійних організацій, а тому потребує врегулювання відповідно до Кодексу Канонів Східних Церков та повинен вирішуватися церковним судом;

- *Постанова Верховного Суду від 19 жовтня 2020 року у справі № 158/1182/19*, у якій, зокрема, Верховний Суд виснував, що на правовідносини, які виникли у зв'язку з призначенням священнослужителя на посаду настоятеля храму, поширюються норми не трудового права, а статуту (положень) релігійної організації;

- *Постанова Верховного Суду від 19 травня 2021 року у справі № 761/25084/20-ц*, у якій зроблено висновок, що рішення, прийняті Помісним Собором, Священним Синодом, Митрополитом Київським і всієї України Предстоятелем ПЦУ, не є рішеннями, що можуть бути перевірені національним судом на відповідність вимогам законодавства чи статуту релігійної організації (об'єднання), оскільки такі рішення є внутрішньою діяльністю церкви. Здійснення державою в особі суду ревізії (перевірки) таких рішень свідчитиме про її втручання у діяльність церкви шляхом перебирання на себе функцій церковного суду, що є неприпустимим, позаяк порушує Конституцію України та закони України та інші.

Окрім справи «Церква села Сосулівка проти України», до корпусу прецедентної практики ЄСПЛ можна віднести такі справи з релігійним компонентом як-то: «*Hasan and Chaush v. Bulgaria*» від 26.10.2000 № 30985/96, «*Metropolitan Church of Bessarabia v. Moldova*» від 13.12.2001, № 45701/99, «*Biserica Adevărat Ortodoxă din Moldova and Others v. Moldova*» від 27.02.2007, № 952/03, «*Lombardi Vallauri v. Italy*» від 20.10.2009 (№ 39128/05), «*Obst v. Germany*» від 23.09.2010 (№ 425/03), «*Schüth v. Germany*» від 23.09.2010 (№ 1620/03), «*Eweida and Others v. the United Kingdom*» від 15.01.2013 (№ 48420/10, 59842/10, 51671/10 and 36516/10), «*Fernández Martínez v. Spain*» від 12.06.2014 (№ 56030/07), «*Travaš v. Croatia*» від 04.10.2016 (№ 75581/13), «*Károly Nagy v. Hungary*» від 14.09.2017 (№ 56665/09) etc.

Згідно з чинним законодавством *ex officio* юрисдикційні спори вирішує Велика Палата Верховного Суду, проте окремі питання визначення юрисдикції може зробити касаційний суд, саме про такий випадок йтиметься нижче.

Стан наукового дослідження. Серед науковців, які досліджували проблеми визначення юрисдикції спорів з релігійним компонентом не так і багато, проте окремі дослідження все ж таки заслуговують на увагу, серед авторів останніх варто згадати: Д. Вовка, Л. Владиченко, М. Гаррісон, С. Гілберта, Д. Лук'янова, Б. Логвиненка, М. Лубську, В. Лубського, Е. Менахема, І. Міми, В. Петрика, В. Поспішил, Є. Харьковщенко, Т. Чепульченко, та інших науковців.

Метою наукової розвідки є показати еволюцію підходів Верховного Суду щодо визначення юрисдикції спорів із релігійним компонентом, на конкретній справі проказати проблемність встановлення межі між канонічним та позитивним правом.

II. Диспутації про юрисдикцію в Касаційному цивільному суду у складі Верховного Суду

II.1. *Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 17.08.2022 у справі № 607/15017/20-ц*

Обставини справи. У вересні 2020 року Релігійна організація «Спасо-Преображенський монастир Української Греко-Католицької Церкви» (далі – РО) звернулася до суду із позовом до колишньої монахині про визнання особи такою, яка втратила право користування приміщенням.

Позивач обґрунтовував пред'явлений позов тим, що РО (первинна назва «Монастир Святого Теодора Студита») є власником приміщення, яке рішенням Великобірківської селищної ради Тернопільського району Тернопільської області від 08 липня 1999 року передано у власність РО для культових потреб монастиря. З 1999 року, за згодою власника, у цій будівлі проживала жіноча спільнота сестер Введення в Храм Пресвятої Богородиці, яка формувалася під опікою та духовним проводом монастиря Святого Теодора Студита та надалі розвинулася в жіночий монастир Введення у Храм Пресвятої Богородиці як інститут єпархіального права.

З 02 листопада 2011 року колишня монахиня проживала та була зареєстрованою за адресою монастиря на підставі прийняття її у монахині монастиря і надання керівництвом РО окремого приміщення для задоволення її потреб у проживанні в процесі ведення спільного монашого життя.

27 квітня 2017 року з огляду на системні порушення монашої дисципліни і монаших правил, ігнорування розпорядженнями і вказівками єпархіального Єпископа та Верховного Архієпископа Української Греко-Католицької Церкви монастир Введення у Храм Пресвятої Богородиці закрито та доручено сестрі Теодосії (Андрусак) управляти справами монастиря до моменту заснування нового.

05 травня 2017 року у зв'язку із неприйняттям у душі монашої покори розпоряджень церковного керівництва та розбіжностями у поглядах із очільницею монастиря колишня монахиня із власної волі залишила монастир, припинила ведення з іншими монахинями спільного монашого життя з одночасним припиненням проживання в ньому.

Посилаючись на викладене, РО просила визнати колишню монахиню такою, яка втратила право на користування приміщенням.

У листопаді 2020 року колишня монахиня звернулася до суду із зустрічним позовом до РО про усунення перешкод у користуванні житловим приміщенням.

Відповідачка обґрунтовувала зустрічний позов тим, що вона, монахиня сестра, прийшла до монастиря 19 серпня 1996 року. Постриг в рясу отримала 21 вересня 2004 року, а постриг у Малу схиму – 29 вересня 2008 року, у монашому стані перебуває понад 24 роки. З 02 листопада 2011 року вона як монахиня монашої спільноти сестер Введення в Храм Пресвятої Богородиці проживала разом із іншими членами чернечого інституту в місці, де знаходиться дім, до якого вона приписана і набула право користування ним. В її користуванні перебувала кімната – келія, розташована на другому поверсі поруч із бібліотекою під назвою «Келія святої Теклі», від якої в неї є ключ.

05 травня 2017 року вона вимушено залишила спірне житлове приміщення, прагнучи уникнення постійних конфліктів із незаконно призначеною ігуменею та незаконних дій владики. Про нестерпні умови перебування вона разом із іншими сестрами повідомляла місцевого єпископа й зверталася до Синоду Єпископів Української Греко-Католицької Церкви. Іншого житла у неї немає, її особисті речі залишилися у спірному житлі. З 01 лютого 2018 року і до цього часу вона разом із іншими сестрами монашої спільноти робила неодноразові спроби повернутися до спірного житла, проте через заміну замків не могла пройти на територію монастиря, у розмові їй повідомили, що владики заборонив пускати сестер, які разом із нею залишили монастир, на територію. У зв'язку з тим, що відповідач чинить перешкоди у користуванні спірним житлом, вона змушена тимчасово проживати в інших місцях.

Покликаючись на викладене, у зустрічному позові колишня монахиня просила зобов'язати РО усунути їй перешкоди у користуванні житловим приміщенням шляхом вселення її до будинку та передачі дубліката ключів від нього.

Рішення судів першої та апеляційної інстанцій. Рішенням від 20 вересня 2021 року суд першої інстанції відмовив у задоволенні первісного позову РО.

Суд задовольнив зустрічний позов колишньої монахині. Зобов'язав РО усунути та не чинити перешкоди колишній монахині у користуванні житловим приміщенням шляхом надання постійного безперешкодного доступу до цього житлового приміщення і надати дублікати ключів від воріт, вхідних дверей цього житлового приміщення. Вирішив питання розподілу судових витрат.

Відмовляючи у задоволенні первісного позову, суд першої інстанції виходив із того, що спірне приміщення є житлом, про що свідчить факт реєстрації місця проживання у ньому. Факт ліквідація монашої спільноти, виключення з числа членів монастиря чи звільнення із монашого стану не має правового значення для справи без доведення факту, що саме ці обставини стали умовою для вселення колишньої монахині.

Постановою апеляційного суду від 28 квітня 2022 року рішення суду першої інстанції скасовано, провадження у справі закрито.

Закриваючи провадження у справі, суд апеляційної інстанції виходив із того, що приміщення згідно з матеріалами інвентарної справи є культовою спорудою, у якій знаходяться каплиця, святилище, захрестіє, паламарська, санітарно-побутові приміщення, а також келії, функціональним призначенням яких є здійснення монашою спільнотою – членами зазначеного монастиря сповідання релігії із проживанням відокремлено в монастирі з обмеженою для вступу сторонніх осіб територією (клявзурою), тобто не є житловим.

Спір між сторонами не підлягає розгляду у порядку цивільного судочинства, оскільки питання надання місця проживання, його втрати особою, яка належала до чернечого стану, регулюється нормами канонічного права, а не цивільного права України. Обидві сторони відносин є суб'єктами канонічного права.

Питання про надання дозволу на перебування чи права на проживання в монастирі, так само, як і його втрати особою, яка належить (належала) до чернечого стану, регулюється канонічним, а не цивільним правом. Юрисдикція загальних судів не поширюється на спори щодо користування приміщеннями культових споруд – монастирів (келіями), які регулюються, зокрема Кодексом Канонів Східних Церков (далі – ККСЦ), Типіконом Студійського Уставу.

Касаційний перегляд. Верховний Суд, переглядаючи у касаційному порядку згадані судові рішення, зробив висновок, що оскільки келія монастиря є культовою будівлею, у якій може проживати лише монах (монахиня) для ведення монашого життя, заснованого на релігійних канонах, спірні відносини між колишньою монахиною такого монастиря і самим монастирем, яким є РО регулюються Кодексом Канонів Східних Церков, тому спір щодо права на проживання у келії монастиря не підлягає розгляду у національних судах будь-якої юрисдикції.

Келія, яка перебувала у користуванні позивачки як монахині, служила для забезпечення саме культових потреб монастиря – проведення богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та інших практик відповідно до внутрішніх настанов релігійної організації. Право на проживання у келії набувається у зв'язку з проходженням релігійної процедури, встановленої Канонами ККСЦ до здобуття статусу монаха. Отже, спори щодо права проживати у келії монастиря є церковним спором, оскільки право на проживання монаха (монахині) у келії не може оцінюватися на предмет законності за національним законодавством з огляду на призначення келії.

Отже, суд апеляційної інстанції дійшов обґрунтованого висновку про порушення судом першої інстанції правил предметної юрисдикції, оскільки відповідно до статті 5 Закону № 987-ХІІ Церква в Україні відокремлена від держави; держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії; цей спір є внутрішнім спором Церкви і не стосується господарської діяльності релігійних організацій, а тому потребує врегулювання відповідно до ККСЦ та повинен вирішуватися церковним судом.

Право на проживання монахині у монастирі не може бути предметом розгляду національного суду на відповідність вимогам законодавства чи статуту релігійної організації (об'єднання), оскільки такі відносини є складовою внутрішньої діяльності церкви.

Законодавець надав релігійним організаціям в Україні право автономно здійснювати свою діяльність, визначати напрями цієї діяльності, утворювати в своєму складі потрібні органи, для провадження діяльності і, зокрема, вирішувати відповідні спори, у випадку їх виникнення, відокремлено від держави.

Церковний суд є органом здійснення правосуддя у справах, що належать до відання церкви (релігійної організації), а також процесуальна діяльність такого органу. Тож саме на церковний суд покладається розгляд спорів, що стосуються внутрішньоорганізаційної діяльності церкви і релігійної організації.

Звільнення позивачки із монашого стану (розстриження) не перетворює цей спір у цивільно-правовий. Отже, юрисдикція загальних судів не поширюється на спори щодо користування приміщеннями культових споруд – монастирів (келіями), які регулюються, зокрема, ККСЦ, Типіконом Студійського Уставу.

Отже, Верховний Суд сформулював всуціль однозначний правовий висновок, що така категорія справ, як вселення колишньої монахині до келії монастиря, в якому вона несла чернечі обітниці і проживала до «чин розстриження», не підлягає розгляду в суді жодної юрисдикції і має всі ознаки та підґрунтя позасудового (екстра юрисдикційного). Про це, зокрема, наголошувалось у інших публікаціях, а саме те, що в цій справі Суд не вирішував спір по суті. Головне, що треба було з'ясувати,

– чи вправі державний суд вирішувати спір, який виник між членом чернечої громади та релігійною організацією [2].

Однак, окрім наведеної касаційної скарги, до касаційного суду щодо аналогічних фактичних обставин і з аналогічними аргументами паралельно були подані інші касаційні скарги колишніми монахинями (понад двадцять), що зробило цю справу «серійною» та інша колегія Касаційного цивільного суду не погодилася із такими висновками та передала справу № 607/15144/20 на розгляд Об'єднаної палати цього Суду.

П.П. Постанова Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 12 червня 2023 року у справі № 607/15144/20

Враховуючи той факт, що обставини справи вже викладені, варто звернути увагу на таке.

Мотиви передачі справи на розгляд Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду

Передаючи справу на розгляд Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, колегія суддів виходила із того, що у цій справі спір виник між сторонами з приводу права користування спірним приміщенням (келією), яке належить на праві власності РО.

Колегія суддів вважала, що приписи національного законодавства, з урахуванням практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), регулюють відносини, що виникають з приводу користування келією, яка вважається житлом у контексті статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція).

Питання у цій справі, які поставлені перед судом, не свідчать про втручання держави у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, оскільки спірні правовідносини виникли з приводу користування житловим приміщенням, і такий спір підлягає вирішенню судом відповідно до статті 19 ЦПК України.

Як приклади, враховані постанови Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у справах № 308/7081/15-ц та № 939/182/20, в яких позивачем були релігійні організації, відповідачем – священнослужителі, а предмет спору у цих справах стосувався питання щодо визнання відповідача таким, що втратив право користування житловим приміщенням, усунення перешкод у користуванні власністю та виселення з житлового приміщення, яке використовується для проживання священнослужителів.

Верховний Суд зазначені справи переглянув по суті і так погодився з тим, що спір з приводу користування житловим приміщенням, який виник між релігійною організацією та священнослужителем, який має зареєстроване місце проживання у спірному житловому приміщенні, підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства.

Водночас у постанові Верховного Суду від 17 серпня 2022 року у справі № 607/15017/20-ц, зроблено висновок про те, що юрисдикція загальних судів не поширюється на спори щодо користування приміщеннями культових споруд – монастирів (келіями), які регулюються, зокрема, Кодексом Канонів Східних Церков, Типіконом Студійського Уставу.

Мотиви та застосовані норми права

Суди розглядають у порядку цивільного судочинства також вимоги щодо реєстрації майна та майнових прав, інших реєстраційних дій, якщо такі вимоги є похідними від спору щодо такого майна або майнових прав, якщо цей спір підлягає розгляду в місцевому загальному суді і переданий на його розгляд з такими вимогами.

Згідно зі статтею 47 Конституції України кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону. Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду. Відповідно до частини першої статті 29 ЦК України місцем проживання фізичної особи є житло, в якому вона проживає постійно або тимчасово.

Відповідно до абзацу п'ятого статті 3 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» місце проживання – це житло з присвоєною у встановленому законом порядку адресою, в якому особа проживає, а також апартаменти (крім апартаментів у готелях), кімнати та інші придатні для проживання об'єкти нерухомого майна, заклад для бездомних осіб, інший надавач соціальних послуг з проживанням, стаціонарна соціально-медична установа та інші заклади соціальної підтримки (догляду), в яких особа отримує соціальні послуги.

Приписами статті 8 Конвенції передбачено, що кожен має право на повагу до свого приватного та сімейного життя, до свого житла та кореспонденції. Тривалий час проживання особи в житлі, незалежно від його правового режиму, є достатньою підставою для того, щоб вважати відповідне житло належним такій особі в розумінні статті 8 Конвенції. Втрата житла будь-якою особою є крайньою формою втручання у права на житло.

Келія – це спеціальна кімната чи будинок, у якому мешкають ченці в монастирі. Проживання монаха у келії є основою монашого життя, яке полягає у послуху, євангельському та аскетичному способі життя, покірній апостольській праці. Монахи монастиря проживають відокремлено в монастирі з обмеженою для вступу сторонніх осіб територією (клявзурою).

Термін «житло» в тлумаченні ЄСПЛ означає насамперед місце, де особа є «вдома». Наголос робиться на аспекті важливості об'єкта (помешкання) для особи, задоволення її потреб, а не на характеристиці самого об'єкта, приміром, його відповідності певним вимогам. У пунктах 69, 123 рішення від 12 червня 2014 року у справі «Фернандес Мартінес проти Іспанії» (заява № 56030/07) ЄСПЛ сформулював позицію, відповідно до якої автономія релігійних організацій від держави не є необмеженою та категоричною у розумінні Конвенції та практики ЄСПЛ.

У цій справі спір між сторонами виник з приводу права користування спірним приміщенням (келією), яка розташована в будівлі, що належить на праві власності РО. Релігійна організація, звернувшись до суду загальної юрисдикції із позовом про визнання фізичної особи такою, яка втратила право користування житловим приміщенням, а в подальшому колишня монахиня, вступивши в цивільний процес, пред'явивши зустрічний позов про усунення перешкод в користуванні житловим приміщенням, визнали юрисдикцію держави щодо вирішення цивільно-правового спору, що виник між ними. Такими діями сторони фактично вказали на неможливість врегулювання виниклих між ними відносин в межах канонічного права.

Зняття особи із задекларованого або зареєстрованого місця проживання (перебування) потребує вчинення відповідних дій уповноваженими органами. Отже, питання у цій справі, які поставлені перед судом, не свідчать про втручання держави у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, оскільки спірні правовідносини виникли з приводу користування житловим приміщенням, і такий спір стосується цивільних прав та обов'язків сторін та підлягає вирішенню судом відповідно до статті 19 ЦПК України. Підсумовуючи наведене, Об'єднана палата Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду зробила висновок, що приписи національного законодавства, з урахуванням наведеної практики ЄСПЛ, регулюють відносини, що виникають з приводу користування келією, яка вважається житлом у розумінні статті 8 Конвенції.

Закриваючи провадження у справі, суд апеляційної інстанції не врахував наведені приписи чинного законодавства України, практику ЄСПЛ та зробив помилковий висновок, що спірні правовідносини не регулюються актами цивільного законодавства, а юрисдикція загальних судів не поширюється на спори щодо користування приміщеннями культових споруд – монастирів (келіями).

Оскільки висновок суду апеляційної інстанції про закриття провадження у справі є помилковим, то відповідно до частини четвертої статті 411 ЦПК України оскаржувана постанова суду апеляційної інстанції не може вважатися законною та обґрунтованою, вона підлягає скасуванню, а справа – направленню до суду апеляційної інстанції для продовження розгляду.

Щодо рішення у справі № 607/15017/20-ц, то у своїй постанові Верховний Суд зробив висновок про те, що юрисдикція загальних судів не поширюється на спори щодо користування приміщеннями культових споруд – монастирів (келіями), які регулюються, зокрема, Кодексом Канонів Східних Церков, Типіконом Студійського Уставу. З огляду на висновки, зроблені за результатами касаційного перегляду цієї справи, Об'єднана палата Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду вважає, що наявні правові підстави для відступу від висновку щодо юрисдикції спору, викладеного в постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 17 серпня 2022 року у справі № 607/15017/20-ц.

Відповідно Верховний Суд вирішив, що касаційна скарга колишньої монахині підлягає частковому задоволенню, оскаржувана постанова суду апеляційної інстанції – скасуванню із направленням справи до суду апеляційної інстанції для продовження розгляду. Прохання касаційної скарги про залишення в силі рішення суду першої інстанції є передчасним, оскільки апеляційний суд не переглянув по суті рішення суду на предмет його законності та обґрунтованості, а з формальних (процедурних) підстав його скасував і закриття провадження у справі.

II. III. Окрема думка суддів

Об'єднана палата Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду відступила від раніше сформульованого висновку щодо юрисдикційності спорів із релігійним компонентом національним судам. Проте, це рішення не було одноголосним і відмінний підхід знайшов своє відображення в окремій (розбіжній) думці.

Правове обґрунтування

Питання, яке мав вирішити Верховний Суд у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду, полягало в тому, чи поширюється юрисдикція загальних судів (національних судів України) на спори щодо користування приміщеннями культових споруд – монастирів (келіями).

Для того, щоб дати відповідь на це питання, потрібно було врахувати характер тих відносин, що виникли між сторонами, та визначити правила, якими вони врегульовані, з'ясувати підстави для проживання в монастирі, а також правовий режим спірного приміщення (келії).

Судова юрисдикція – це компетенція спеціально уповноважених органів судової влади здійснювати правосуддя у формі встановленого законом виду судочинства щодо визначеного кола правовідносин.

Для вирішення питання про розмежування компетенції судів щодо розгляду адміністративних, цивільних, кримінальних чи господарських справ недостатньо застосування виключно формального критерію – визначення складу учасників справи. Визначальною ознакою для правильного вирішення спору є характер правовідносин, з яких виник спір. При визначенні предметної та/або суб'єктної юрисдикції справ суди повинні виходити із прав та/або інтересів, за захистом яких звернулася особа, пред'явленого позову, характеру спірних правовідносин, їх змісту та правової природи.

Статтею 35 Конституції України гарантовано, що кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культури і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Отже, в Україні діє принцип взаємного невтручання держави та церкви, який ґрунтується на конституційній нормі про відокремленість церкви від держави. Такий же принцип передбачений і в статті 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», відповідно до якої церква (релігійні організації) в Україні відокремлена від держави. Держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій.

У статті 18 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» зазначено, що релігійні організації володіють, користуються і розпоряджаються майном, яке належить їм на праві власності. Релігійні організації можуть бути обмежені у здійсненні права власності лише у випадках і в порядку, передбачених законом. У власності релігійних організацій можуть бути будівлі, предмети культу, об'єкти виробничого, соціального і добродійного призначення, транспорт, кошти та інше майно, необхідне для забезпечення їх діяльності. Релігійні організації мають право власності на майно, придбане або створене ними за рахунок власних коштів, пожертвуване громадянами, організаціями або передане державою, а також придбане на інших підставах, передбачених законом. Право власності релігійних організацій охороняється законом.

Внутрішні настанови діяльності Української Греко-Католицької Церкви врегульовані Кодексом Канонів Східних Церков (далі – ККСЦ), Партикулярним правом, а також Типіконом Студійського Уставу.

Наведеними нормами канонічного права врегульовано порядок створення, діяльності, ліквідації (скасування) монастирів, обсяг прав та обов'язків ченців як членів монашої спільноти, у тому числі й з приводу користування майном монастиря, порядок набуття та позбавлення монашого стану.

Щодо підстав для проживання в монастирі

Монастирі, як вказує В. Поспішил, походять від грецького *monos* – один, одинокий, спочатку означало житлове приміщення монаха або невеликої групи монахів, і тільки пізніше воно отримало значення монастиря або дому, який відділений від місця проживання інших людей. Східні монастирі часто складалися з численних будівель з багатьма церквами та капличками, без огляду на кількість членів. Вільне об'єднання декількох окремих келій, в кожній з яких проживало від одного до п'яти монахів і які перебували під керівництвом спільного настоятеля, називали лаврою [3, с. 197].

Відповідно до Канону 410 Глави I ККСЦ чернечий стан – це сталий спосіб життя у спільноті в якомусь інституті, затвердженому Церквою.

Монаший стан остаточно приймається через довічну професію, яка включає в собі три довічні обіти: послуху, чистоти і вбозтва (Канон 462).

Набуття монашого стану включає декілька етапів: «Кандидатура», «Послушництво» (новіціат), «Рясофорат» (тимчасова професія/тимчасові обіти), «Мала схима» (довічна професія/довічні обіти), «Велика схима».

У справі, яку переглядала Об'єднана палата Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, колишня монахиня отримала постриг у «Малу схиму».

Особи, які вступили до монастиря і прийняли монаший постриг, складають обіти послуху, чистоти та убогості.

Обіт убогості є відмовою від всіх благ, монахи живуть без власності, не мають нічого окремого, ані у власності, ані у користуванні.

Отже, свідомо приймаючи монаший стан, особа склала обіт убогості, підтвердивши, що метою її перебування у монастирі було не набуття місця проживання в одній із келій монастиря, а сповідання нею релігійних потреб.

Щодо правового режиму спірного приміщення (келії)

Вирішальним при визначенні юрисдикційної належності цієї справи є оцінка того, чи є келія монастиря житлом у розумінні статті 8 Конвенції.

Статтею 8 Конвенції передбачено, що кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції.

У пунктах 40-44 рішення ЄСПЛ від 02 грудня 2010 року у справі «Кривіцька та Кривіцький проти України» (заява № 30856/03) зазначено, що згідно з Конвенцією поняття «житло» не обмежується приміщенням, яке законно займано або створено. Чи є конкретне місце проживання «житлом», яке підлягає захисту на підставі пункту 1 статті 8 Конвенції, залежить від фактичних обставин, а саме – від наявності достатніх та триваючих зв'язків із конкретним місцем.

ЄСПЛ у справі «Баклі проти Сполученого Королівства» зазначив, що ніщо у статті 8 Конвенції та у попередніх рішеннях Суду не свідчить на користь того, що концепція «житла» має обмежуватися резиденцією, яка облаштована відповідно до чинного законодавства, та визнав, що захистом статті 8 Конвенції охоплюється циганська кибитка (шатро). Гарантії статті 8 Конвенції поширюються також на офіси (адвокатів, нотаріусів та ін.) та інші володіння особи, що використовуються як житло.

Відповідно до параграфа 1 Канону 433 ККСЦ монастирем є чернечий дім, в якому члени прямують до євангельської досконалості, дотримуючись правил і традицій монашого життя.

До чернечого інституту приписується як священнослужитель член цього інституту після довічних обітів на підставі дияконського свячення, а священнослужитель, уже приписаний до якоїсь єпархії, на підставі довічної професії (Канон 428 ККСЦ).

Згідно з Каноном 913 ККСЦ члени чернечих інститутів, а також товариств спільного життя на подоби чернечих, набувають постійне місце проживання в місці, де знаходиться дім, до якого вони приписані, і тимчасове місце проживання набувають у місці, де їх перебування продовжувалося принаймні до трьох місяців.

В пункті 187 розділу II (Келійне правило) частини IV (Монаше діяння) Типікону Спасо-Преображенського Монастиря УГКЦ зазначено, що келія – це особливе місце, в якому монах проводить години відпочинку та особливої молитви. Проживання монаха у келії є основою монашого життя, яке полягає у послуху, євангельському та аскетичному способі життя, покірній апостольській праці. Монахи монастиря проживають відокремлено (тобто відособлено) в монастирі з обмеженою для вступу сторонніх осіб територією (клявзурою).

Розділ III (Перебування у келії) частини IV (Монаше діяння) Типікону Спасо-Преображенського Монастиря УГКЦ визначає правила перебування у келії, за якими кожному монахові, по можливості, уділяється келія, що служить як молитовня, в якій монах проводить велику кількість дорожнього часу свого життя. Келійні заняття: келійне правило, за благословенням Ігумена або Духовника; читання духовної літератури; виписування корисних цитат з книжок, молитовників; вправлення у читанні і рецитувати богослужбових книг; заняття, встановлені Ігуменом, як келійні послушання; ручна робота на користь монастиря.

Згідно із Каноном 495 ККСЦ член, який після складення професії, незаконно залишив монастир, повинен невідкладно вернутися у монастир. Настоятелі повинні його старанно розшукувати і, якщо

він повернеться під впливом справжнього розкаяння, прийняти. У противному випадку його потрібно покарати згідно з приписами права або навіть відпустити.

Канон 917 ККСЦ передбачає, що постійне або тимчасове місце проживання втрачається через вибуття з місця з наміром не вернутися, з дотриманням приписів канонів 913 і 915.

Тож питання проживання в монастирі є виключно внутрішньоцерковною справою, оскільки набуття у користування келії у монастирі пов'язано виключно із набуттям монашого статусу та регулюється приписами відповідних Канонів.

Саме канонічним правом врегульовано порядок та підстави вселення монахині до монастиря, надання їй келії (яка може змінюватися і служить молитовнею, а не є особистою кімнатою для проживання).

Так само канонічним правом врегульовано наслідки вибуття монахині з місця її проживання з наміром не повернутися.

Приписи національного законодавства не регулюють відносини, що виникають з приводу користування келією у релігійній організації.

Оцінивши викладене, автори окремої думки вважали, що мета використання монашої келії, а саме дотримання правил монашого життя свідчить про те, що це приміщення не може вважатися житлом у розумінні статті 8 Конвенції, оскільки у разі втрати монашого стану особа не може проживати поруч з іншими монахинями, які продовжують сповідувати релігійні потреби та нести обіти послуху, чистоти, вбозтва. Тобто така особа набуває статусу сторонньої особи і позбавляється права вступати на територію монастиря з огляду на клявзуру.

Відтак, питання надання дозволу на перебування чи права на проживання в монастирі особі, яка належить (належала) до чернечого стану, регулюється канонічним, а не національним (цивільним) правом.

Українська держава проголосила як засадничий принцип – невтручання у внутрішні справи релігійних організацій, які діють як самоврядні організації на основі автономності держави та церкви.

Оскільки келія монастиря є культовою будівлею (приміщенням), у якій може проживати виключно монах (монахиня) для ведення монашого життя, заснованого на релігійних канонах, спірні відносини між колишньою монахиною такого монастиря і самим монастирем щодо права на проживання у келії монастиря не підлягають розгляду у національних судах будь-якої юрисдикції.

У справі, що переглядалася Верховним Судом, колишня монахиня у зустрічному позові просила усунути їй перешкоди в користуванні приміщенням, площею 8,4 кв. м, яке згідно з матеріалами інвентарної справи, є келією, функціональним призначенням якої є задоволення не суто житлових, а передусім релігійних потреб – здійснення монашою спільнотою сповідання своєї релігії.

Будівля, у якій знаходиться спірне приміщення келії, передано у власність РО для забезпечення саме культових потреб монастиря, таких як проведення богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та інших практик відповідно до внутрішніх настанов релігійної організації.

Отже, спір у цій справі виник між сторонами щодо права користування відповідачкою за первісним позовом спірним приміщенням (келією), яке належить на праві власності РО.

З урахуванням того, що сторони в справі є суб'єктами канонічних відносин, тому, як переконані судді – автори окремої думки, застосуванню підлягають саме норми канонічного права.

Об'єднана палата Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у постанові послалася на пункт 52 рішення ЄСПЛ від 23 жовтня 2018 року у справі «Саган проти України» (заява № 60010/08), у якому зазначено, що поняття «житло» у розумінні статті 8 Конвенції не обмежується законно займаним або створеним житлом, це самостійне поняття, яке не залежить від класифікації за національним законодавством. Питання про те, чи є конкретне приміщення «житлом», яке захищається статтею 8 Конвенції, не залежить від того, чи воно є займаним на законних підставах: воно залежить від фактичних обставин, а саме від існування достатнього та тривалого зв'язку із зазначеним місцем.

Проте, за обставинами зазначеної справи, заявниця та її чоловік незаконно проживали у спірній квартирі з 1992 року та продовжували користуватися нею після свого від'їзду за кордон, меблі та інше належне їм майно зберігалося у зазначеній квартирі. Отже, вони мали зв'язок із цією квартирою, який тривав і на момент оскаржуваного проникнення, тому ЄСПЛ визнав спірну квартиру «житлом» заявниці у розумінні статті 8 Конвенції.

Водночас, у справі, що переглядалася Верховним Судом у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду, особливістю було те, що спір стосувався користування келією монастиря. Питання про можливість визнання «житлом» приміщення, призначеного для культових потреб релігійних

організацій та сповідування релігійних поглядів монахів, не досліджувалося ЄСПЛ у справі «Саган проти України».

Таке питання не порушувалося та не з'ясовувалося також в інших справах, що розглядалися ЄСПЛ, на які послалася в своїй постанові Об'єднана палата Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, зокрема, в рішенні від 02 грудня 2010 року у справі «Кривіцька та Кривіцький проти України» (заява № 30856/03) та в рішенні від 25 вересня 1996 року у справі «Баклі проти Сполученого Королівства» (заява № 20348/92). Тож згадані висновки ЄСПЛ підлягали застосуванню виключно з урахуванням специфічного призначення приміщення, яке є предметом спору.

Верховний Суд у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду не врахував, що келія, яка перебувала в користуванні особи як монахині, служила для забезпечення саме культових потреб монастиря – проведення богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та інших практик відповідно до внутрішніх настанов релігійної організації. Отже, спори щодо права проживати у келії монастиря є церковним спором, оскільки право на проживання монаха (монахині) у келії не може оцінюватися на предмет законності за національним законодавством з огляду на призначення такого приміщення.

Враховуючи викладене, судді – автори окремої думки погодилися з висновками апеляційного суду про закриття провадження у справі, оскільки цей спір є внутрішньоцерковним спором, який регулюється ККСЦ та повинен вирішуватися саме церковним судом з огляду на принцип автономності церкви та невтручання держави у внутрішню діяльність релігійної організації.

Об'єднана палата Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у постанові послалася на рішення від 12 червня 2014 року у справі «Фернандес Мартінес проти Іспанії» (заява № 56030/07), в якому ЄСПЛ сформулював правило, відповідно до якого автономія релігійних організацій від держави не є необмеженою та категоричною у розумінні Конвенції та практики ЄСПЛ.

У наведеній справі заявник скаржився на непродуктивність дії укладеного з ним трудового договору, та ЄСПЛ при вирішенні такого спору врахував національне законодавство Іспанії, яке не виключає можливості перегляду судами рішення єпископа на предмет дотримання в ньому основоположних прав та громадянських свобод. Врахувавши допустимі межі свободи розсуду, які надані державі в цій справі, Суд вважав, що втручання в право заявника на повагу до його приватного життя не було неспівмірним, порушення статті 8 Конвенції допущено не було.

Тоді як у справі, що переглядалася Верховним Судом, спір стосувався права користування приміщенням монастиря, й за національним законодавством України діє принцип відокремленості церкви та релігійних організацій в Україні від держави, а також автономності у вирішенні внутрішніх питань, які регулюються, зокрема, ККСЦ, Типіконом. У цій справі не можна стверджувати, що віднесення вирішення такого спору до юрисдикції національного суду має ґрунтуватися на запереченні принципу абсолютної автономності релігійної організації від держави. Навпаки, за конкретних обставин цього спору наріжним камінням у вирішенні питання юрисдикції цього спору є принцип автономності релігійної організації, бо наступним кроком у побудованій логіці постанови Верховного Суду буде з'ясування того, чи правомірно сторону позбавили чернечого стану, що є очевидним правовим абсурдом. Баланс інтересів держави та релігійної організації буде дотримано саме у разі взаємного невтручання цих інституцій у вирішення саме тих питань, які вирішуються у цьому спорі.

Оскільки право на проживання монахині у монастирі не може бути предметом розгляду національного суду, в Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду не було підстав для відступу від висновку, викладеного в постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 17 серпня 2022 року у справі № 607/15017/20-ц (провадження № 61-5940св22).

Факт звільнення особи з монашого стану також не перетворює цей спір на приватноправовий, оскільки правовідносини виникли саме під час перебування останньої в монашому стані, і саме на цій підставі їй була надана келія, яка не є житлом в розумінні правових норм, встановлених церковними канонами та статті 8 Конвенції.

Також не впливає на характер спору та порядок його вирішення те, що РО та колишня монахиня звернулися з позовом та зустрічними позовом саме до суду загальної юрисдикції. Автори окремої думки не погодилися із висновком Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду про те, що таким зверненням сторони визнали юрисдикцію держави щодо вирішення цивільно-правового спору, що виник між ними, та про неможливість врегулювання виниклих між ними відносин в межах канонічного права, оскільки самий лише факт пред'явлення позову до суду не свідчить про те, що будь-який спір, переданий на розгляд суду, має бути вирішений саме цим судом.

Стаття 6 Конвенції наголошує, що кожен має право на розгляд справи судом, встановленим законом. Для того, щоб стверджувати, що справу передано на розгляд належному суду, потрібно з'ясувати, чи діє суд в межах своєї предметної, функціональної та територіальної юрисдикції.

У справі, що переглядалася Верховним Судом, перед судами постало питання визначення юрисдикції суду у спорі з релігійним компонентом. Передусім потрібно було встановити, які відносини є первинними, а які є похідними. Це пов'язано із тим, що у регулюванні таких відносин перетинаються норми як позитивного, так і канонічного права. Вочевидь, у питанні проживання у монастирі особа не може набути права на проживання в монастирі без наявності в неї чернечого постригу, правила набуття якого визначаються нормами канонічного права. Також право на проживання в монастирі черниці не просто виникає із статусу особи (постриг), але й тісно пов'язане із її служінням та виконанням обов'язків, що на неї покладаються. Той факт, що монастирі у правовий спосіб реєструють членів своїх спільнот відповідно до норм позитивного права, на виконання приписів національного законодавства, не свідчить про те, що внутрішньоцерковні справи мають вирішуватися у судовому порядку.

Питання про надання дозволу на перебування чи права на проживання в монастирі, так само, як і його втрати особою, яка належить (належала) до чернечого стану, регулюється канонічним правом, саме яким і регулюються питання вирішення подібних спорів.

Приймаючи монаший стан, особа склала ряд обітів перед Богом (тобто урочистих зобов'язань-обітниць морального характеру), що і стало підставою для надання їй права на проживання в монастирі, зокрема, користування келією. Водночас за захистом, порушеного, на її думку, права, звернулася до держави, подавши зустрічний позов до суду, розгляд якого в судовому порядку безпосередньо суперечитиме нормам канонічного права.

Наголошуємо на тому, що будь-які дії держави щодо вселення осіб, які втратили чи позбавлені духовного сану в монастирі, що підпадає під сферу дії канонічного, а не позитивного права, може бути оцінене не інакше як втручання суду у справи церкви, яка відокремлена від держави.

З наведених підстав розгляд спору, який виник між сторонами в справі, що переглядалася Об'єднаною палатою Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, в судовому порядку та його вирішення як шляхом вселення колишньої монахині до монастиря, так і відмови у цьому суперечитиме канонічному праву, адже, законодавець надав релігійним організаціям в Україні право самостійно здійснювати свою діяльність, визначати напрями цієї діяльності, утворювати в своєму складі органи, для провадження діяльності і, зокрема, вирішувати відповідні спори, у випадку їх виникнення, відокремлено від держави. Відтак саме на церковний суд (у залежності від внутрішньоцерковних настанов) покладається розгляд спорів, що стосуються внутрішніх церковних (канонічних) питань.

Підсумовуючи окрему думку, судді зазначили, що касаційна скарга колишньої монахині не підлягала задоволенню.

У контексті наведеного, цілком обґрунтованими видаються зауваги О. Дроздової, яка, аналізуючи практику ЄСПЛ, зазначає, що в експертному висновку правозахисної організації ADF International, складеному на запит ЄСПЛ, проаналізована низка міжнародно-правових норм. Автори документа дійшли одностайного висновку, що церкви наділена правом і повинні мати можливість самостійно, без посередництва уряду, вирішувати свої внутрішні справи. Авторка зробила припущення, що держава в цьому випадку лише зобов'язана забезпечувати ці права й утримуватися від будь-яких зайвих устрявань (у теорії держави та права — так зване негативне втручання).

Свого часу стаття 9 Конвенції також застосовувалася для оцінки спорів між церквою та державою і у справах проти нашої держави. Зокрема, у рішенні ЄСПЛ від 14 червня 2007 року у справі «Свято-Михайлівська парафія проти України» Суд зазначив: для врегулювання відносин між державою та церквою статті 9 конвенції потрібно застосовувати лише в поєднанні зі статтею 11, яка захищає об'єднання від необґрунтованого втручання держави. У Страсбурзі констатували, що громадяни тільки тоді можуть повною мірою реалізувати своє право на свободу віросповідання, якщо будуть створені відповідні умови, за яких церква не піддаватиметься жодному впливу з боку держави. У цьому ж рішенні ЄСПЛ укотре наголосив, що втручання світських державних інституцій в релігійні справи можливе лише в тому випадку, якщо воно є «потрібним у демократичному суспільстві» та здійснюється на підставі й у порядку, передбачених у якісно та доступно сформульованому законі, що дозволяє передбачати наслідки його застосування. Більше того, позиція суддів у цій та багатьох інших справах ґрунтується на тому, що держава повинна не тільки пояснити, а й довести необхідність, правомірність і законність свого втручання в ті сфери суспільного життя, які їй не підлягають [4].

III. Історичний екскурс, міркування та узагальнення

III.1. Ad fontes

Історія розмежування юрисдикції спорів своїм корінням сягає ще часів римського права.

Як вказували О.А. Підопригора та О.Є. Харитонов, *Jus civile* (цивільне право) в найдавнішу епоху тісно пов'язане з релігією. Причому і право, і релігія мали виражений прагматичний характер. Етичних елементів давньоримська релігія містила небагато, а пожертви дарів мали характер угоди з богами на предмет надання сприяння або усунення перешкод у справах. Тому типовим було те, що відправлення релігійного культу і тлумачення юридичних норм були в руках одних і тих самих осіб – понтифіків, що були водночас і юристами, і жерцями. І хоча вже у період ранньої республіки норми світського права – «*jus*» – і релігійного – «*fas*» – чітко розмежувалися, передусім залежно від характеру санкцій, що застосовуються, але ще тривалий час релігійний відтінок мають багато норм, а жерці, навіть втративши монополію тлумачення права, залишаються провідними правознавцями [5, с. 48].

У посткласичний період римського права відбувається все чіткіше відмежування правових норм від канонічних, а також виокремлення спеціалізованих судів, це напевно щонайперше в історії людства є фіксацією спеціалізованого суду.

Становище церкви змінилося з офіційним визнанням християнства і його поступовим перетворенням у державну релігію. У конституціях 321 року і 331 року імператор Костянтин I визнав судову владу церкви, дозволив подавати на розгляд єпископа справи, які вже розглядалися у цивільному суді [6, с. 287].

Вже у *Corpus juris civilis* імператора Юстиніана (483–565) передбачено окремих єпископський церковний суд (*episcopalis audientia*). Як зазначає О. Ліпшиц, це було пов'язано із церковною ієрархією і розвитком привілеїв церкви у Візантії. Компетенція такого суду вперше була зафіксована вже у конституціях IV століття (Кодекс Феодосія (*Codex Theodosianus 43p.*) 16, 2, 12) і поступово права єпископів були розширені, а єпископський суд став обов'язковим для монахів та кліру. Згідно з законом 546 року єпископів не можна було залучати до світського суду: чи то цивільного, чи то кримінального [7, с. 177].

На Сході у Кодексі Феодосія сформувалося поняття виключної юрисдикції церкви у питаннях віри, Божественного культу, таїнств, церковної дисципліни. Також із світської юрисдикції були вилучені всі справи духовенства [6, с. 287].

Найвищого свого апогею єпископські суди досягли в часи Середньовіччя, відомі як Свята інквізиція (*Inquisitio Haereticae Pravitatis Sanctum Officium*).

Занепад Стародавнього Риму та Візантії, поступове піднесення Римської католицької церкви сприяли усебільшому врегулюванню відносин між людьми саме релігійними нормами, які ґрунтувалися на формальних римських правових конструкціях. В часи Середньовіччя вже сама церква намагається розмежувати життя світське та духовне, зберігаючи вплив на перше. Значний крок у цьому контексті зробив Папа Римський Григорій VII (1021–1085), провівши названі його іменем «Григоріанські реформи», хоча першоосною їх проведення була «Боротьба за інвеституру» (спір про те, кому належить право призначати єпископів на місцях Папою чи Імператором Генріхом IV). Передусім йдеться про видані Григорієм VII у 1078 році «Диктати Папи», якими чітко розмежувалася влада світська від влади духовної (запроваджено целібат, клір позбавлявся права мати власність тощо), цим кроком церква почала відмежовуватися від світської сфери. Згодом це мало колосальні наслідки у розвитку Західної Європи, зокрема, сприяло поверненню до вивчення римського цивільного права в університетах, а саме *Corpus juris civilis* із подальшою його рецепцією і всебільшого відмежування норм позитивного права від норм канонічного права, хоча вплив канонічних норм продовжував зберігатися й у XX столітті. Найвидатнішим правовим пам'ятником католицької церкви став *Corpus Juris Canonici*, опублікований в 1582 році за понтифікату Папи Григорія XIII, який став визначним джерелом західноєвропейського церковного права і зробив потужний вплив на норми світського національного права країн Західної Європи [8, с. 434–445].

О. Цельєв відзначає, що епоха Середньовіччя відзначилася доведенням до довершеності церковного та канонічного права. За допомогою канонічного права класичні римські цивільні правові норми були пристосовані до потреб соціального регулювання країн, які виникли через тисячу років після зникнення Риму як імперії. Свій зміст канонічне право черпало не лише зі священних книг, а й із постанов вселенських і національних соборів, рішень церковних судів, церковно-юридичних звичаїв та навіть світських законів, які правителі ухвалювали для церковної юрисдикції [8, с. 90].

Історія церковних судів на території України своїм коріння сягає часів Київської Русі і вперше згадується в Церковному Уставі князя Володимира Великого (інколи зустрічається назва «Устав святого князя Володимира, що хрестив руську землю, про церковні суди»), друга частина якого присвячена церковному суду. Як зазначає О. Лотоцький, «разом із християнською вірою перейшли до нас із Візантії та Болгарії церковні закони. Це тим більш було природно, що перші ієрархи у нас були греки та болгари, які звикли до церковної юрисдикції візантійської та переносили і в новохрещений край ті самі церковно-юридичні кодекси, які уживали у себе вдома» [10, с. 1]. Ця теза суголосна з висновками Л. Бича, який зазначив, що «візантійське право було рецептовано слов'янськими державами, що перебували під культурним, економічним та політичним впливами Візантії: Болгарією, Сербією, Україною та Московщиною. Щоправда тут рецепція не мала такого всебічного характеру як на заході Європи. Зокрема, на старо-князівську Україну римо-візантійське право (Еклоги, Прохірон та інші кодекси) проходило через церковні суди, що мали досить розсяглу компетенцію і поширювали її не тільки на стан церковників, але почасти і на осіб, які до того стану не належали» [11].

III. II. Норми канонічного права як регулятор відносин

Аналізуючи той чи інший стан дійсності, суди повинні дати відповідь на два засадничих питання:

- чи унормована ця дійсність (правовими, канонічними, моральними нормами тощо);
- враховуючи складність та багатогранність відносин, потрібно з'ясувати, які з них є первинними, а які вторинними.

Досліджувана ситуація, а саме вселення колишньої монахині до монастиря, в якому вона дотримувалася чернечих обітниць, потребує з'ясування, власне, які норми ці відносини врегульовують.

Наведені фактичні обставини свідчать, що сторони в справі є суб'єктами канонічний правовідносин, відповідно застосуванню підлягають норми канонічного права, з огляду на таке.

Як уже зазначалося, внутрішні настанови діяльності Української Греко-Католицької Церкви визначені Кодексом Канонів Східних Церков (далі – ККСЦ), Партикулярним правом, а також Типіконом Студійського Уставу.

Ієрархічна структура канонічного права досліджуваного спору виглядає так:

ККСЦ є головний законодавчим документом церкви; корпус канонів як правових норм загального та універсального характеру, спільний для всіх Східних Католицьких Церков.

Партикулярне право УГКЦ – це канони цього партикулярного права стосуються тільки УГКЦ і унормовують життя тільки цієї гілки католицької церкви східного обряду і сфера дії його обмежується УГКЦ, її кліру та прихожан.

Типікони – це локальні норми канонічного права, які виконують функцію статуту або чернечого ордену, який може мати кілька монастирів, або статут конкретного монастиря і не поширюється на братії чи сестринства інших монастирів.

Також, як слушно зауважує І. Міма, всі релігійні імперативи, їхні нормативні системи засновані на ідеї обов'язку, покладеного на прихильника конфесії, але не правах, що їх віруючий може мати відповідно до релігійних норм [12, с. 27]. Ця заувага є надзвичайно важливою, оскільки колишня монахиня наполягає на своєму праві на вселення та продовження проживання в келії монастиря.

Основи чернечого статусу та його наслідки

Згаданим Кодексом, а також Типіконами врегульовано порядок створення, діяльності, ліквідації (скасування) монастирів, обсяг прав та обов'язків ченців як членів монашої спільноти, у тому числі й з приводу користування майном монастиря, порядок набуття та позбавлення монашого стану.

Відповідно до Канону 410 Глави I ККСЦ чернечий стан – це сталий спосіб життя у спільноті в якомусь інституті, затвердженому Церквою.

Монаший стан остаточно приймається через довічну професію, яка включає в собі три довічні обіти послуху, чистоти і вбозтва (§ 1 Кан. 462).

Набуття монашого стану включає декілька етапів: «Кандидатура», «Послушництво» (новіціат), «Рясофорат» (тимчасова професія/тимчасові обіти), «Мала схима» (довічна професія/довічні обіти), «Велика схима».

Так, у справі, яку розглядала Об'єднана палата КС ВС, позивач за зустрічним позовом отримала постриг у Малу схиму.

Монах Малого Ангельського Образу під час обряду схими одержує: нове ім'я, волосяницю, малий параман, мантію і клобук. Мала Схима включає в себе обіти убожества, дівства і послуху.

Особи, які вступили до монастиря і прийняли монаший постриг, складають обіти послуху, чистоти та убогості.

Обіт убогості полягає у відмові від всіх благ, монахи живуть без власності, не мають нічого окремого: ані у власності, ані у користуванні.

Отже, свідомо приймаючи монаший стан, відповідач склала обіт убогості, який ще раз підкреслює, що метою її перебування у монастирі було не набуття місця проживання в одній із келій монастиря, а сповідання релігійних потреб.

Статус спірного приміщення (келії в монастирі)

Відповідно до параграфу 1 Канону 433 ККСЦ монастирем називається чернечий дім, в якому члени прямують до євангельської досконалості, дотримуючись правил і традицій монашого життя.

До чернечого інституту приписується як священнослужитель член після довічних обітів на підставі дияконського свячення, а священнослужитель, уже приписаний до якоїсь єпархії, на підставі довічної професії (Кан. 428 ККСЦ).

Згідно з Канonom 913 ККСЦ члени чернечих інститутів, а також товариств спільного життя на подоби чернечих, набувають постійне місце проживання в місці, де знаходиться дім, до якого вони приписані, і тимчасове місце проживання набувають у місці, де їх перебування продовжувалось принаймні до трьох місяців.

Відповідно до копії паспорта колишньої монахині місце її проживання у будівлі монастиря зареєстровано з червня 2011 року.

В пункті 187 розділу II (Келійне правило) частини IV (Монаше діяння) Типікону Спасо-Преображенського Монастиря УГКЦ зазначено, що для того, щоб монах завжди був спрямований до Христа та був просякнутий Святим Духом потрібно, щоб якнайчастіше молився у Церкві, Трапезній, при різних обов'язках, а також коли перебуває у келії. Келія є особливим місцем, в якому монах проводить години відпочинку та особливої молитви.

Проживання монаха у келії є основою монашого життя, яке полягає у послуху, євангельському та аскетичному способі життя, покірній апостольській праці. Монахи монастиря проживають відокремлено в монастирі з обмеженою для вступу сторонніх осіб територією (клявзурою).

Питання клявзури також висвітлюється у розділі 4 Правил Василянського чину Святого Йосафата. Норми зазначеного канонічного права не поширюються на правовідносини сторін в справі, що передана на розгляд ОП КЦС, проте красномовно свідчать, що питання щодо права проживання в монастирі є виключно церковним (релігійним).

Розділ III (Перебування у келії) частини IV (Монаше діяння) Типікону визначає правила перебування у келії. за якими кожному монахові, по можливості, уділяється келія, що служить як молитовня, в якій монах проводить велику кількість дорогоцінного часу свого життя. Келійні заняття: келійне правило, за благословенням Ігумена або Духовника; читання духовної літератури; виписування корисних цитат з книжок, молитовників; вправлення у читанні і рецитуванні богослужбових книг; заняття, встановлені Ігуменом, як келійні послухання; ручна робота на користь монастиря.

У пункті 221 § 3 розділу 4 Правил Василянського чину Святого Йосафата також підкреслено призначення келії. У цьому пункті зазначено, що чернець повинен мати, де це можливо, окрему келію, обладнану в душі убожества і пристосовану до праці, яку виконує.

Тож набуття у користування келії у монастирі пов'язано виключно із набуттям монашого сану та регулюється приписами відповідних Канонів.

З урахуванням мети використання келії, а саме дотримання правил монашого життя, таке приміщення не може вважатися житлом у розумінні статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у разі виникнення саме внутрішньоцерковного спору, який цілком врегульовано нормами канонічного права.

Враховуючи наведене, питання надання дозволу на перебування чи на проживання в монастирі особи, яка належить (належала) до чернечого стану, регулюється канонічним, а не цивільним правом.

Водночас наявність в будинковій книзі прописки (реєстрації) громадян, що мешкають в будинку монастиря, а також відмітки в паспорті колишньої монахині про зареєстроване з 01 червня 2011 року її місце проживання, не спростовує обставин щодо належності спірного приміщення до монастирської келії.

Згідно із Канonom 495 ККСЦ член, який після складення професії незаконно залишив монастир, повинен невідкладно повернутися у монастир. Настоятелі повинні його старанно розшукувати і, якщо він повернеться під впливом справжнього розкаяння, прийняти. У протилежному випадку його потрібно покарати згідно з приписами права або навіть відпустити.

Канон 917 ККСЦ передбачає, що постійне або тимчасове місце проживання втрачається через вибуття з місця з наміром не вернутися, з дотриманням приписів канонів 913 і 915.

Отже, саме канонічним правом врегульовано підстави вселення монахині до монастиря, надання їй келії (яка може змінюватися і слугує молитовнею, а не є особистою кімнатою для проживання). Так само канонічним правом врегульовано наслідки вибуття монахині з місця її проживання з наміром не вернутися.

Судами встановлено, що 05 травня 2017 року, у зв'язку із неприйняттям у душі монашої покори розпоряджень церковного керівництва та розбіжностями у поглядах із очільницею монастиря, тоді ще монахиня із власної волі залишила монастир, припинила ведення з іншими монахинями спільного монашого життя з одночасним припиненням проживання в ньому.

Відповідно до декрету про звільнення з монашого стану від 22 жовтня 2020 року позивачку звільнено з монашого стану зі всіма канонічними наслідками. Важливо зазначити, що рішення про чин розстриження відповідачки було оскаржене до церковного суду, який підтвердив канонічність такого рішення, згодом ця справа була предметом розгляду Апостольського трибуналу Римської Роти (лат. *Tribunal Apostolicum Rotae Romanae*), який виступив у роль апеляційного суду і залишив рішення церковного суду про звільнення позивачки з монашого стану без змін.

Наголошуємо, що звільнення особи з монашого стану також не перетворює цей спір на приватно-правовий, оскільки правовідносини виникли саме під час її перебування в монашому стані, і саме на цій підставі їй була виділена келія, яка не є житлом в розумінні правових норм, встановлених церковними канонами.

Враховуючи наведене, келія для провадження монашого подвигу визначається згідно із монашими правилами настоятелькою монастиря і може змінюватися залежно від обставин. Питання про надання дозволу на перебування чи на проживання в монастирі так само, як і його втрати особою, яка належить (належала) до чернечого стану, регулюється канонічним правом.

Наведене наочно демонструє, що питання проживання представників чернецтва унормоване канонічним правом, а тому поширення дії норм позитивного права на відносини з релігійним компонентом є дискусійним.

Чи виникають подібні ситуації в інших країнах, виявити такі приклади не вдалося, не знає таких прикладів і прецедентна практика ЄСПЛ. Це зокрема пов'язано із тим, що у багатьох католицьких країнах питання церкви і держави врегульовані конкордатом (лат. *Concordatum* – угода). Це особливий договір між Папою Римським як главою держави і Римо-католицької церкви та іншою католицькою державою, який регулює правовий стан римо-католицьких церков у цій державі, а також відносини цієї держави зі Святим престолом. Конкордатом, зокрема, і розмежовується юрисдикція церкви і держави.

Однією із дев'яти конгрегацій Римської курії (вищий виконавчий орган влади Ватикану), а саме Конгрегація у справах духовенства (*Congregatio pro Clericis*), яка була створена ще Папою Пієм IV у 1564 році, займається насамперед питаннями дисципліни духовенства. Це також є свідченням високого рівня урегульованості відносин взаємодії духовенства усередині церкви.

IV. Підсумування

Динаміка суспільних відносин в релігійній сфері сьогодні має епохальне значення, серед таких подій Патріарший і Синодальний Томос (надання автокефального церковного устрою Православній Церкві в Україні), перехід Православної церкви України та Української греко-католицької церкви на новоюліанський календар та низка інших подій, сучасниками яких ми є, також і спричиняють втягнення держави у справи церковні. Через колізії та прогалини, застарілість та недосконалість національного законодавства відбуваються спроби підміни норм канонічного права нормами позитивного права, а також намагання вирішувати за посередництва останніх канонічні спори. Саме тому визначальна роль для упередження таких ситуацій належить Верховному Суду. Саме на Верховному Судові нині лежить тягар відповідальності за поширення судової юрисдикції національних судів на спори з релігійним компонентом.

Важливим також мають бути сформульовані концептуальні засади, які Верховний Суд реалізовує під час визначення юрисдикції спору, цей підхід повинен базуватися не на прикладі виключно однієї справи, але мати ознаки універсального, бути дороговказом для національних судів.

У цьому контексті потрібно зазначити, що таким підходом, зокрема може стати диференціація відносин з релігійним компонентом за ознаками первинності (основні) та вторинності (похідні) відносин, про що зокрема наголошується в окремій думці. На досліджуваному прикладі це легко зробити. Які відносини є первинними: канонічні чи світські? Отже, чи може будь-яка людина заселитися в келію монастиря? Ні, не може. Відповідно стати насельником(-цею) монастиря може тільки особа, яка

має відповідний канонічний статус – монаха (-ині). Чи визначає позитивне право питання щодо чину постриження чи чину розстричення? Особа почала проживати у монастирі як спеціальний суб'єкт (представник кліру) і втратила таку можливість, натомість «захищає» своє право на проживання в монастирі нормами позитивного права. На нашу думку, у цій ситуації застосована відверта маніпуляція. Отже, презюмуємо, що питання проживання у монастирі є виключно справою церкви: первинними є саме відносини між особою та церквою, в основі яких лежать канонічні норми.

Інші відносини, які виникають побіжно, до яких можна віднести і факт реєстрації за адресою монастиря, абсолютно не трансформують відносини канонічні – на світські. Інститут реєстрації стосується не особи як монахині, а особи як громадянки України. Відповідно, втрата канонічного статусу монаха(-ині) має відповідні наслідки для такої особи, зокрема, припинення права на проживання в келіях монастиря. Відповідно можна постулювати, що якщо відносини виникають із релігійної сфери і потім формально набувають інших правових ознак, то у разі виникнення спору, останній підлягає розгляду саме церковним судом, а не державним. Якщо ж відносини виникають на основі норм позитивного права (купівля земельної ділянки для будівництва храму, оренда будівлі, яка використовується як культова споруда тощо), тоді такі відносини не можуть трансформуватися у релігійні лише через цей компонент.

Із викладеного закономірно виникає запитання, якщо брати за основи тезу, що відносини з релігійним компонентом мають вирішуватися у національних судах тільки з тих підстав, щоб гарантувати особі право на справедливий суд (доступ до суду), то на які результати ми очікуємо. Запитання про те, чи може суд вселити до келії монастиря колишню монахиню, не є риторичним, оскільки суд першої інстанції так і вчинив, а проте, чи не є таке рішення суду втручанням держави за посередництва суду у справи церковні? Чи не будуть такі рішення підважувати хиткий баланс відокремлення держави від церкви, це є питанням, на яке нам ще потрібно буде дати відповідь.

Чернецтво у різних проявах існувало з моменту виникнення християнства, (чернецтво в інших світових релігіях поза межами цієї наукової розвідки), окремі чернечі ордени пережили багато держав, імперій, які зникли в сутінках історії та продовжують існувати в сучасних формах та проявах. Питання проживання монахів у монастирях унормоване різними актами канонічного права, яке витримало випробування часом і очевидно має ознаку континуальності (безперервності) і виглядає дивним, коли національні суди будуть ставити під сумнів ці правила і корегувати їх судовими рішеннями. Навряд чи в національному законодавстві можна віднайти норми позитивного права, які б за своєю історією чинності могли б стати в один ряд із нормами канонічного права. Вочевидь, одним із завдань Верховного Суду при вирішенні спорів з релігійним компонентом є поступальна секуляризація судової практики.

Мусимо також визнати як загальну заувагу, що нормативіський підхід при вирішенні спорів із релігійним компонентом є мало зарадним та ефективним, ба більше, може наштовхнути на хибні умови. Помічними у цьому сенсі є комплексний, комбінаторний та міждисциплінарний тощо підходи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шумило М. Окремі питання застосування норм матеріального та процесуального права під час вирішення спорів із релігійним компонентом: практика Верховного Суду. Слово Національної школи суддів України. 2021. № 4(37). С. 127–140.
2. Погрібний С. Житлові спори в умовах воєнного стану: практика Верховного Суду. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1345209>.
3. Поспішил В. Східне католицьке церковне право: згідно з Кодексом канонів східних церков. Видання друге. Львів: Свічадо. 2006. 614 с.
4. Дроздова О. ЄСПЛ захищає церкву від безпідставних втручань держави URL: <https://zib.com.ua/ua/134955.html>.
5. Римське право: підруч. / О.А. Підпригора, Є.О. Харитонов. 2-ге вид. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
6. Отрош М.І. Місце і роль Католицької церкви у міжнародному правопорядку : монографія. Київ/Одеса. Фенікс. 2017. 596 с.
7. Липшиц Е.Э. Право и суд Византии в IV-VIII вв. Л.: Наука. 1978. 230 с.
8. Шумило М. Правові висновки Верховного Суду у справах з релігійним контекстом: визначення юрисдикції. Правова держава. 2022. Вип. 33. С. 434–445.

9. Цельєв О. Соціальне регулювання і право. Право і релігія. В кн. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ. Ваіте. 2016. 392 с.
10. Лотоцький О. Церковний Устав князя Володимира Великого. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка. 1925. С. 42. *URL*: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=8700>.
11. Бич Л. Загальна наука права (курс лекцій). Друге видання. Подєбради: УТГГ. 1934. 175 с. *URL*: <https://diasporiana.org.ua/miscellaneous/19528-bich-l-zagalna-nauka-prava-ch-1>.
12. Міма І.В. Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин. Монографія. Варшава: RS Global Sp. Z O.O. 2020. 176 с.